

نگاهی به کاستی‌های دائرةالمعارف قرآن کریم

علی اکبر مؤمنی

پژوهشگر پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی

چکیده

تاریخ دریافت: ۸۸/۸/۱۳ - تاریخ پذیرش: ۸۸/۱۰/۱۲

دائرةالمعارف قرآن کریم یکی از آثار مهم و ارزشمند مرکز فرهنگ و معارف قرآن کریم است. نویسنده ضمن یادکردی از آن به عنوان اثری گرانبسنگ، کم‌نظیر و بلکه بی‌نظیر، مواردی را در باب نقد این اثر، در مقاله تبیین کرده است از جمله: ناهماهنگی در مقالات هم‌سو، کم‌توجهی به موضوعات میان رشته‌ای، سامان‌دهی نامناسب، عدم بهره‌مندی از اندیشه‌های جدید و خروج موضوعی.

کلید واژه‌ها: دائرةالمعارف، کتاب مرجع، مرکز فرهنگ و معارف قرآن، کاستی‌های دائرةالمعارف قرآن.

درآمد

کتاب مرجع^۱ متنی است فراهم آمده از تعداد زیادی واژه یا مطلب مستقل یا به اصطلاح مدخل^۲ که در آن به ازای هر مدخل یا واژه یا مطلب مستقل، نوع معینی از شرح مدخل ارائه می‌شود. «دائرةالمعارف یا دانشنامه»، «فرهنگ»، «واژه‌نامه»، «تزاروس»، و «دستنامه» چند

نمونه از منابع مرجع هستند که هر یک معمولاً از هزاران مدخل تشکیل می‌شوند. تفاوت بین این منابع در نوع و چگونگی شرح مدخل‌ها است.

در بیشتر منابع مرجع، مدخل‌ها به صورت الفبایی مرتب می‌شوند تا خواننده بتواند به آسانی، مطلب مورد نیاز خود را در آن بیابد و فقط همان را مطالعه کند. به عبارت دیگر، کتاب مرجع، معمولاً مجموعه‌ای است از

۱. reference book.

۲. entry.

مطالب مستقل و مجزا که مطالعه هر مطلب آن، الزاماً به مطالعه مطالب قبلی نیاز ندارد، و یافتن مطلب مورد نظر به آسانی امکان پذیر است.

دائرة المعارف^۱ مرجعی است که در آن مقاله‌های متعدد درباره موضوعات و دانستنی‌های گوناگون در یک رشته یا در رشته‌های مختلف گردآوری شده، با نظمی منطقی و علمی غالباً به ترتیب الفبایی تدوین و تألیف می‌شود.

منابع مرجع، براساس نوع یا سطح اطلاعات، به چهار گروه یا سطح رده‌بندی می‌شوند:

۱. مرجع سطح صفر و آن هر نوع مرجعی است که اطلاعاتی درباره منابع دیگر به دست می‌دهد؛ مثلاً کتابنامه منبعی است که فهرستی ساده یا توصیفی از مشخصات تعدادی کتاب یا مقاله و غیره به دست می‌دهد.

۲. مرجع سطح یک و آن هر نوع مرجعی است که اطلاعاتی کاملاً غیرتخصصی و کاملاً عمومی به دست می‌دهد؛ مثلاً انواع فرهنگ زبان که معنای واژگان یک زبان را به همان زبان یا به

زبان دیگر ارائه می‌دهد.

۳. مرجع سطح دو و آن هر نوع مرجعی است که اطلاعاتی نیمه تخصصی و نسبتاً عمومی به دست می‌دهد؛ مثلاً برخی از انواع دانشنامه، که حاوی مطالب جامعی درباره همه موضوعات علوم و فنون و غیره هستند، اما مخاطب آن‌ها همگان هستند و مطالعه آن‌ها به دانش تخصصی زیادی نیاز ندارد.

۴. مرجع سطح سه و آن هر نوع مرجعی است که اطلاعاتی کاملاً تخصصی و غیرعمومی به دست می‌دهد؛ مثلاً بیشتر انواع دستنامه یا هندبوک و برخی از دانشنامه‌های تخصصی مربوط به رشته یا رشته‌های تخصصی معین. مطالعه این نوع منابع، فقط برای افراد متخصص در حوزه یا رشته مربوط به آن قابل استفاده است.

نکته: سطح برخی از منابع مرجع، به مخاطب نیز بستگی دارد؛ مثلاً یک نویسنده با سابقه ممکن است یک کتاب را یک «مرجع سطح دو» به حساب آورد، اما همان کتاب برای فرد غیرمتخصص،

«مرجع سطح سه» به شمار آید.^۱

دائرةالمعارف قرآن کریم کتاب مرجعی است که حاوی اطلاعات تخصصی است و برای دانشجویان علوم اسلامی و قرآن پژوهان تدوین شده است و با عنایت به گستره مباحث قرآنی و تأثیر آن در زندگی انسان، مخاطبان بسیاری دارد. گرچه افراد مختلف با معلومات غیرتخصصی نیز می‌توانند از دائرةالمعارف قرآن کریم بهره‌مند شوند، اما این دائرةالمعارف با توجه به تقسیم‌بندی فوق در سطح سه قرار می‌گیرد. با عنایت به نقش و جایگاه ارزنده دائرةالمعارف قرآن کریم در پژوهش‌های قرآنی، معرفی آن به جامعه علمی کاری لازم و بایسته است و نقد و بررسی این اثر نفیس، هم نوعی معرفی به شمار می‌رود و هم گامی در جهت رفع نواقص آن است. در این مقاله با نگاهی اجمالی برخی از کاستی‌ها، ناهماهنگی‌ها و نیز بایسته‌های دائرةالمعارف قرآن کریم را مورد بحث قرار می‌دهیم.

کاستی‌های دائرةالمعارف قرآن کریم

۱. ساماندهی نامناسب

کتاب مرجع برای مطالعه پیوسته تدوین نمی‌شود. و حاوی پاسخ‌های بسیار برای پرسش‌های گوناگون است و هنگامی به آن مراجعه می‌شود که یک پرسش مشخص در برابر پژوهنده قرار دارد. به همین دلیل، مطالب یک مرجع باید به صورتی تنظیم و تدوین شود که هر مطلب را با ترتیب و تنظیم خاص، در آن بتوان یافت.^۲

ساماندهی در ساختار ظاهری مطالب از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. برخی مقالات دائرةالمعارف قرآن، حاوی اطلاعات گوناگون و مفصل است، از این رو باید با تنظیم تیرهای اصلی و فرعی، مطالب را تجزیه نمود و با شماره‌گذاری صحیح و گویا، امکان بازیابی اطلاعات برای مخاطب در سریع‌ترین زمان ممکن فراهم شود. این در حالی است که برخی مقالات^۳

۲. پروین انوار استعلامی، مأخذشناسی و استفاده از کتابخانه، تهران، نشر کتابدار، ۱۳۸۲، ج ۱، ص ۴۱.

۳. بنگرید به: دائرةالمعارف قرآن کریم، ج ۴، ص ۱۵۲-۱۵۵، مقاله «اقلیت و اکثریت».

۱. بنگرید به: محمدرضا محمدی‌فر، کالبدشناسی کتاب، چاپ سوم: تهران، سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۸۵، ص ۱۷۸ و ۱۷۹.

دائرة المعارف بدون تیتراگذاری و تفکیک محتوا تدوین شده است.

ساماندهی و نظم در ارائه مطالب و محتوا نیز از مواردی است که در دائرة المعارف قرآن چندان مورد توجه قرار نگرفته است. برخی مقالات^۱ ضمن ارائه مباحث مقدماتی مانند مفاهیم، پیشینه و اهمیت موضوع، تألیف شده‌اند و بسیاری از مقالات فاقد این‌گونه مباحث است؛ از این رو طرح مباحث در برخی مقالات تابع ضوابط مشخص و روشمند نیست.

۲. ناهماهنگی در مقالات هم‌سو

در مدخل‌های همانند و هم‌سو، هماهنگی و ساختار منطقی ضرورتی انکارناپذیر است؛ به عنوان مثال انتظار می‌رود در پیکره مقالات سوره‌ها و نیز اعلام، نوعی هماهنگی و روش منطقی در ارائه مطالب وجود داشته باشد، اما در مقایسه اجمالی این‌گونه مقالات، نوعی ناهماهنگی در ساختار و پیکره مقالات به چشم می‌خورد.

۱. بنگرید به: همان، ج ۲، ص ۶۳۸-۶۵۹، مقاله «اسباب نزول».

۲-۱. سوره‌ها

چنانچه مقالاتی را که تاکنون منتشر شده با یکدیگر مقایسه نماییم، خواهیم دید نحوه ارائه آن‌ها از ضابطه مشخصی پیروی نمی‌کند؛ به گونه‌ای که در مدخل سوره بقره^۲ مبحثی پیرامون «هدف سوره» تیترا شده است و در سایر مدخل‌ها این موضوع مشاهده نمی‌شود. در مدخل سوره انعام^۳ مطلبی با عنوان «نتیجه‌گیری» درج شده است، در حالی که در سایر مقالات سوره‌های قرآن، سخنی از نتیجه‌گیری به میان نیامده است. در مقاله سوره اخلاص^۴ مطلبی با عنوان «احکام فقهی سوره» مورد بحث قرار گرفته است، حال آن که در سایر سوره‌هایی که دارای احکام فقهی هستند، از چنین مطلبی خبری نیست. در مقاله انفال^۵ مطالبی با عنوان سبب نزول آمده است، ولی مقالات مشابه فاقد این مبحث است. در مقالات سوره‌های انعام، انفال و بقره مطالبی با عنوان «فضای نزول»

۲. بنگرید به: همان، ج ۵، ص ۵۹۸-۶۱۲، مقاله «سوره بقره».

۳. همان، ج ۴، ص ۵۴۷-۵۵۷، مقاله «سوره انعام».

۴. دائرة المعارف قرآن کریم، ج ۲، ص ۳۵۴-۳۵۸، مقاله «سوره اخلاص».

۵. همان، ج ۵، ص ۲۴-۳۰، مقاله «سوره انفال».

تدوین شده، اما در سایر سوره‌ها چنین عنوانی مشاهده نمی‌شود. مطالب مقاله بروج^۱ برخلاف سایر مقالات، بدون سامان‌دهی و تیتربندی ارائه شده است.

۲-۲. اعلام

در مقالات اعلام نیز نوعی ناهماهنگی وجود دارد که به برخی از آن‌ها اشاره می‌شود:

بسیاری از اعلام *دائرة المعارف* دارای شأن نزول می‌باشد و آیه یا آیاتی در قرآن درباره آن‌ها نازل شده است. به منظور یک دست نمودن این گونه مقالات و نیز ارائه مطالب در نظم منطقی، نحوه ارائه شأن نزول‌ها باید تابع یک روش باشد، حال آن که در مقالاتی چون «ام‌کلثوم بنت عقبه بن ابی معیط»، «ام سلمه»، «امیه بن خلف» شأن نزول برجسته شده و این گونه مقالات با عناوین «ام‌کلثوم در شأن نزول»، «ام سلمه در شأن نزول»، «امیه در شأن نزول» از سایر مطالب تفکیک شده است و در بسیاری از اعلام دارای شأن نزول، این مبحث از سایر مباحث جدا نشده و با اهمیت درج نشده

است. ضمن آن که در برخی اعلام، مانند «امیه بن خلف» به شأن نزول اهمیت فراوان داده شده، به گونه‌ای که مبحث «امیه در شأن نزول»^۲ حجم زیادی از مقاله را پوشش داده و این بحث در قالب ۲۲ نکته بیان شده است؛ اما در مقاله ابوبکر که در دو بخش تاریخی و قرآنی تدوین شده است، بخش قرآنی این مقاله تنها با عنوان «ابوبکر در شأن نزول»^۳ تنظیم شده است. علاوه بر آن در برخی از اعلام^۴ فرجام و پایان زندگی اشخاص در دنیا به صورت برجسته ذکر شده است، حال آن که در بسیاری از مقالات اعلام، از فرجام آنان سخن گفته نشده یا به گونه‌ای در لابه‌لای سایر مطالب درج شده است.

۳. ناهماهنگی در حجم مقالات

با نگاهی اجمالی به حجم مقالات *دائرة المعارف قرآن کریم* ناهماهنگی در حجم مقالات به خوبی نمایان می‌شود. مطابق ضوابط تدوین این *دائرة المعارف*،

۲. همان، ج ۴، ص ۴۱۶-۴۲۴.

۳. همان، ج ۱، ص ۶۲۰-۶۴۰.

۴. *دائرة المعارف قرآن کریم*، ج ۱، ص ۶۵۲ (فرجام ابوحنیفه).

۱. همان، ج ۵، ص ۴۹۷-۴۹۹، مقاله «سوره بروج».

حجم هر مقاله باید متناسب با جایگاه و اهمیت موضوع آن تعیین شود. این جایگاه و اهمیت با عنایت به نوع موضوع، تعداد آیات، میزان علمیت، نقش و تأثیر محتوای مقاله در کل مجموعه، میزان نیاز جامعه علمی و حضور و نقش آن موضوع در تاریخ مباحث و پژوهش‌های قرآنی، تبیین و ارزیابی می‌شود.^۱

بی‌توجهی به هماهنگی در ساختار و محتوای مقالات، هندسه *دائرة المعارف* را دچار مشکل می‌نماید و میزان مخاطب‌پسندی آن را کاهش می‌دهد. داوری منصفانه در مورد حجم مقالات، اقتضا می‌کند مقالات مشابه و هم‌رتبه از نظر حجم نزدیک به هم و یک‌دست باشند. چنانچه مقالات را از نظر اهمیت موضوعات، تعداد آیات و سایر فاکتورهای تعیین‌کننده حجم، مورد بررسی قرار دهیم ناهماهنگی آشکاری در حجم مقالات خواهیم یافت که از غفلت نگاه مشرفانه به این مجموعه حکایت دارد. به نمونه‌های اندکی از این موارد اشاره می‌کنیم:

۱. بنگرید به: همان، ج ۱، ص ۲۰.

مقاله سوره «انشراح»^۲ که حاوی ۱۸ آیه است، در ۴ صفحه تألیف شده، اما محتوای سوره «انشقاق»^۳ با ۱۲۵ آیه در کمتر از ۲ صفحه تدوین شده است. مدخل «اسلام»^۴ با گستره محتوایی ویژه‌ای که در قرآن دارد، در قالب مقاله‌ای ۲۵ صفحه‌ای تدوین شده است. در صورتی که مقاله «استدراج»^۵ ۲۲ صفحه به خود اختصاص داده است.

مقاله «بنی‌اسرائیل»^۶ به‌رغم آیات متعدد قرآن و نیز اهمیت موضوع، در ۲۱ صفحه گزارش شده است. در حالی که مقاله «بنی‌نضیر»^۷ که از اهمیت و محتوای کمتری در قرآن برخوردار است. در قالب ۳۰ صفحه تنظیم شده است.

همچنین مقاله «انسان»^۸ در ۲۰ صفحه تألیف شده و مطالب مربوط به «ابلیس»^۹ در ۲۷ صفحه گزارش شده است، این در حالی است که ۴۴ صفحه به مقاله

۲. همان، ج ۴، ص ۵۱۶ - ۵۲۰.

۳. همان، ص ۵۲۰ - ۵۲۱.

۴. همان، ج ۳، ص ۲۳۷ - ۲۶۰.

۵. دائرة المعارف قرآن کریم، ص ۵۶ - ۸۱.

۶. همان، ج ۶، ص ۹۶ - ۱۱۷.

۷. همان، ج ۶، ص ۲۹۹ - ۳۲۸.

۸. همان، ج ۴، ص ۴۸۱ - ۵۰۰.

۹. همان، ج ۱، ص ۵۵۸ - ۵۸۴.

«ابوبکر»^۱ اختصاص یافته است!

۴. ناهماهنگی در شناسه‌ها

شناسه یکی از اجزای اصلی مقاله است که پس از مدخل درج می‌شود. هدف اصلی از تنظیم شناسه برای یک مدخل آن است که از یک سو مقصود از مدخل مورد نظر با تعریفی جامع و کوتاه به خواننده شناسانده شود و از سوی دیگر محدوده بحث مقاله را روشن سازد و در حقیقت درآمدی برای ورود به مقاله باشد.^۲ آنچه در مقالات *دائرةالمعارف* به عنوان شناسه درج شده است، عبارت کوتاهی است که تنها بیان کننده تعریفی از واژه است و به هیچ عنوان محدوده بحث مقاله را روشن نمی‌سازد. از این رو شناسه‌های این *دائرةالمعارف* برخلاف ضوابط *دائرةالمعارف نویسی*، شناسه عنوان و یا مدخل است و شناسه مقاله نیست؛ به عنوان مثال به جای شناسه اجرت، مفهوم لغوی و به جای شناسه اجتهاد، تعریف اصطلاحی نوشته شده است: «اجرت: دست مزد یا کرایه منابع

اشخاص یا اشیا»،^۳ «اجتهاد: استنباط احکام و وظایف عملی از ادله و اصول».^۴ اصول».^۴

شیوه‌نامه *دائرةالمعارف قرآن کریم* می‌گوید: «شناسه عبارت کوتاهی است که مقصود از مدخل را به اختصار به خواننده می‌شناساند.»^۵ در صورتی که برخی از شناسه‌ها از این قابلیت برخوردار نیستند. عبارت «از تیره بنی‌جمعه» شناسه‌ای است که برای مدخل «ام مهزول بنت مرثد»^۶ ذکر شده است. این شناسه به مراتب کلی‌تر و ناشناخته‌تر از خودِ مدخل است و مقصود از مدخل را روشن نمی‌سازد. چنانچه این شناسه را با شناسه «از همسران عمر بن خطاب» که برای مدخل «ام کلثوم بنت عمرو»^۷ تنظیم شده است، مقایسه نماییم، نارسایی آن به خوبی نمایان می‌شود.

علاوه بر آن مطابق شیوه‌نامه، در شناسه اعلام اشخاص می‌بایست نام، نام پدر و دو تن از اجداد بیاید یا اگر آن فرد

۳. *دائرةالمعارف قرآن کریم*، ج ۲، ص ۱۴۷.

۴. همان، ص ۱۲۰.

۵. شیوه‌نامه *دائرةالمعارف قرآن کریم*، ص ۳۶.

۶. *دائرةالمعارف قرآن کریم*، ج ۴، ص ۳۸۹.

۷. همان، ص ۳۸۸.

۱. همان، ص ۶۰۹ - ۶۳۵.

۲. بنگرید به: شیوه‌نامه *دائرةالمعارف قرآن کریم*، ص ۳۱

و ۳۶.

دارای مشخصه‌ای باشد، به آن اشاره شود. آنچه به عنوان شناسه برای «ام مهزول بنت مرثد» آمده فاقد این دو ویژگی است.

در مدخل‌های سوره‌های قرآن هیچ‌گونه تعریفی از مدخل ارائه نشده است و نیز نشانی از محدوده بحث وجود ندارد و تنها شماره سوره به عنوان شناسه درج شده است؛ به‌طور مثال در شناسه سوره اخلاص آمده است: «نام یک‌صد و دوازدهمین سوره قرآن کریم».^۱

مطابق شیوه‌نامه دائرةالمعارف، «در مواردی که مدخل و محدوده آن به‌طور کامل روشن است، آوردن شناسه الزامی نیست؛ همچون آتش، آجرپزی و آشامیدنی‌ها».^۲ در حالی که برای برخی از مدخل‌هایی که از چنین ویژگی برخوردارند، شناسه تنظیم شده و برای برخی دیگر تنظیم نشده است.

مدخل «ام شریک انصاری»^۳ با مدخل مدخل «ام کججه انصاری»^۴ چه تفاوتی دارد؟ چرا مدخل «ام شریک انصاری»

دارای شناسه است، ولی «ام کججه انصاری» فاقد آن است؟ با توجه به نیاز مخاطب و مطابق شیوه‌نامه از میان مدخل‌های «ام سلمه»،^۵ «ام کججه انصاری» انصاری» و «ام کلثوم بنت عقبه بن ابی‌معیط»^۶ کدام‌یک ناشناخته است و به معرفی و شناسایی نیاز دارد؟ نکته جالب توجه این که از میان این سه مدخل، فقط «ام سلمه» دارای شناسه است و دو مدخل دیگر فاقد آن هستند.

۵. خروج موضوعی

از دائرةالمعارف تخصصی انتظار می‌رود مقالات آن با محوریت موضوع خاص تدوین شده باشد. تردیدی نیست که مقالات دائرةالمعارف قرآن کریم می‌بایست قرآن‌محور بوده و دارای رویکرد قرآنی باشند و برابر ضوابط تدوین، چنانچه مباحثی در قلمروهای دیگر مطرح شده باشد، تنها باید از باب ضرورت و ارتباط با رویکرد قرآنی باشد.^۷ اما به‌رغم مقالات ارزشمند قرآن‌محور، برخی از مقالات با رویکرد غیر قرآنی تدوین شده و گاه

۱. همان، ج ۲، ص ۳۵۳.

۲. شیوه‌نامه دائرةالمعارف قرآن کریم، ص ۳۶.

۳. دائرةالمعارف قرآن کریم، ج ۴، ص ۳۶۸.

۴. همان، ص ۳۸۴.

۵. همان، ص ۳۶۳.

۶. همان، ص ۳۸۵.

۷. بنگرید به: دائرةالمعارف قرآن کریم، ج ۱، ص ۱۹.

مباحث تاریخی، فقهی، کلامی، عرفانی و ... بر مطالب قرآنی سایه افکنده و رویکرد قرآنی را به شدت تحت الشعاع قرار داده است.

مقاله «ابوبکر»^۱ از جمله مقالاتی است که با رویکرد تاریخی تألیف شده است. این مقاله از دو بخش تشکیل شده است؛ بخش اول که کاملاً تاریخی است، مباحثی مانند اسلام ابوبکر، ابوبکر پس از هجرت، خلافت ابوبکر، ابوبکر در جمع قرآن، و فرجام ابوبکر را در خود جای داده است. و بخش دوم آن با رویکرد قرآنی با عنوان «ابوبکر در شأن نزول» توسط نویسنده دیگری تألیف شده است. تعداد قابل توجهی از مقالات مربوط به اعلام با رویکرد پررنگ تاریخی تألیف شده‌اند.

هم‌چنین مطالبی که با عنوان اهمیت اجتهاد و تاریخ اجتهاد در مقاله «اجتهاد»^۲ مورد بحث قرار گرفته، فاقد رویکرد قرآنی است و ذیل سایر عناوین نیز برخی از مطالب با رویکرد صرفاً اصولی تألیف شده است، ضمن آن که مباحثی

چون اجتهاد پیامبر که ۱۳ صفحه درباره آن بحث شده است، یک بحث فرعی است. ثقل بحث اجتهاد با رویکرد قرآن، حجیت فتوای مجتهد از نگاه قرآن و نیز خود قرآن کریم به عنوان یکی از منابع اجتهاد است که نویسنده محترم از مجموع ۲۷ صفحه، کمتر از ۵ صفحه به آن اختصاص داده است.

۶. غیبت دانشمندان نامدار

با توجه به تنوع موضوعات در علوم و معارف قرآن، ناگزیر باید از صاحب‌نظران و متخصصان حوزه‌های گوناگون بهره جست. دائرةالمعارف اثری گرانسنگ و ماندگار است که اگر به نام پژوهشگران و دانشمندان نامدار و صاحب‌اثر مزین شود، میزان اعتماد و مراجعه خوانندگان را افزایش می‌دهد و از جایگاه علمی و اعتبار بالاتری برخوردار خواهد شد. تردیدی وجود ندارد که دائرةالمعارف قرآن کریم از برخی پژوهشگران توانمند و نام‌آشنا بهره می‌برد؛ اما نباید از این نکته غفلت ورزید که حجم فراوانی از مقالات دائرةالمعارف توسط نویسندگان نوپایی تألیف شده که تخصص و تجربه

۱. همان، ج ۱، ص ۶۰۹.

۲. همان، ج ۲، ص ۱۲۰.

پژوهشی لازم را برای تدوین مقالات در این مجموعه پراهمیت و ماندگار نداشته‌اند و حتی برخی نویسندگان بدون تخصص لازم، در حوزه‌های مختلف و علوم گوناگون مقالاتی سامان داده‌اند که با استانداردهای علمی هم‌خوانی ندارد.

۷. عدم بهره‌مندی از اندیشه‌های

جدید

گزارش نمودن دیدگاه‌های صاحب‌نظران گذشته، لازم و ارزشمند است، اما باید توجه داشت که با پیشرفت علوم در عرصه‌های مختلف و افزایش اطلاعات و تجربه‌های بشری، در هر عصری دیدگاه‌های جدید متولد می‌شود که برای انسان‌های معاصر و آیندگان مفید است و چه بسا در مقطعی از زمان، نکته‌هایی کشف می‌شود که در زمان دیگر اعتبار خود را از دست داده، جای خود را به نکته‌ای نوپدید می‌دهد و گاه از دل همین پیشرفت‌ها و استعدادها، نظریات شگفت‌آور و انحرافی بیرون می‌آید که نقد آن‌ها ضرورت می‌یابد. از این‌رو طرح مباحث جدید در دائرة‌المعارف‌های تخصصی ضرورتی

انکارناپذیر است و با توجه به اهتمام دائرة‌المعارف قرآن کریم به آرای عالمان و صاحب‌نظران گذشته، و کم‌توجهی به اندیشه‌های نوپیدا، می‌توان گفت این دائرة‌المعارف خوانندگان خود را از این ویژگی محروم نموده و مناسب است برای جبران آن اقدام شود.

۸. کم‌توجهی به موضوعات

میان‌رشته‌ای

مباحث متنوع قرآن کریم ارتباط تنگاتنگی با علوم مختلف دارد و بسیاری از مقالات قرآنی را باید با توجه به مباحث تخصصی و سرفصل‌های قابل طرح در علوم مربوط تألیف نمود، تا کاربرد مناسب و مقبولیت علمی داشته باشد. دقت‌های نویسندگان دائرة‌المعارف قرآن در مقالات فلسفی، کلامی، تاریخی، فقهی و اصولی، بیانگر شناخت و تخصص مؤلفان در این حوزه از علوم است، اما مقالاتی که در حوزه‌هایی مانند علوم سیاسی، اقتصاد، جامعه‌شناسی و روان‌شناسی نگاشته شده، نمایانگر این نکته است که نویسندگان این‌گونه مقالات، بدون توجه به استانداردهای شناخته شده در این علوم، مقالات خود

را سامان داده‌اند. مقالات آرامش، امنیت و اقتصاد، نمونه‌های روشنی از این موارد است.

به منظور تألیف مقالات متقن و جامع که دربردارنده مباحث میان‌رشته‌ای است علاوه بر آشنایی نویسنده با این‌گونه مباحث، تشکیل پرونده علمی مفید و نسبتاً کامل، نقش اساسی دارد. با توجه به جایگاه پرونده علمی در *دائرةالمعارف‌ها* به کارگیری افراد توانمند و متخصص در موضوعات خاص به منظور تشکیل پرونده و یا حداقل مشاوره علمی ضروری است. روشن است که بهره‌مندی از افراد غیرمتخصص در علوم مختلف موجب تألیف مقالات ضعیف و گاه غیرعلمی و ناکارآمد می‌شود. نکته جالب توجه این که منابع اندک و مطالب نه چندان علمی در برخی مقالات *دائرةالمعارف قرآن* به خوبی نشان می‌دهد که اساساً برای این‌گونه مقالات پرونده‌ای تشکیل نشده است.

۹. نارسایی در بازیابی اطلاعات

مجموعه ارزشمند *دائرةالمعارف قرآن کریم* با حجم فراوانی از اطلاعات نیازمند تهیه نظام بازیابی اطلاعات است، تا با

استفاده از آن بتوان امکان دستیابی به مطالب مورد نیاز را سرعت بخشید. تنظیم نمایه‌های گوناگون شامل نمایه آیات، روایات، اعلام و ...، کمک شایانی به پژوهشگران می‌نماید. نمایه‌ها امکان استفاده بهینه را فراهم ساخته، موجب صرفه‌جویی در وقت خوانندگان می‌شود؛ به عنوان مثال کسی که به منظور دریافت اطلاعات درباره موضوع امامت به *دائرةالمعارف* مراجعه می‌نماید، طبیعی است که ابتدا به سراغ مدخل امامت می‌رود؛ اما بعید نیست که در مورد امامت، در مدخل‌های دیگر نیز مطالبی آمده باشد. در این صورت نمایه‌ها این امکان را فراهم می‌سازد تا خواننده فهرست کاملی از مباحث امامت را در مدخل‌های مختلف ملاحظه نماید و اطلاعات مورد نیاز خویش را دریافت کند.

با توجه به پیشرفت تکنولوژی و گسترش اطلاعات دیجیتال، ارائه اطلاعات *دائرةالمعارف قرآن کریم* در قالب نرم‌افزار و انتشار آن به همراه نشر مکتوب، می‌تواند سطح مراجعه و استفاده از این مجموعه را افزایش دهد و دسترسی به مطالب را آسان‌تر نماید.

کامل در پایان هر مجلد تأمین می‌شود. این روش در آثار گوناگون علمی متداول و پذیرفته شده است؛ اما در *دائرةالمعارف قرآن کریم* برخلاف این روش، منابع سه مرتبه ذکر شده است: یک بار در پانویس، سپس در انتهای مقاله و برای مرتبه سوم مجموع منابع در پایان هر جلد. در حالی که با پیروی از روش متداول، ضمن صرفه‌جویی و پرهیز از تکرار، می‌توان نظم و ترتیب مطلوب و منطقی در معرفی منابع ایجاد کرد.

۱۰. غلط‌های حروفچینی

با توجه به اهمیت و جایگاه *دائرةالمعارف*‌ها در میان پژوهشگران و جامعه علمی، علاوه بر نویسندگان، افراد مختلف در بخش‌های مقابله علمی و نظارت و ارزیابی و نمونه‌خوانی مقالات تلاش می‌کنند تا میزان خطاها و اشتباهات در این‌گونه کتب به حداقل برسد. از این‌رو انتظار نمی‌رود اشتباهات تایپی از دید ناظران و نمونه‌خوانان پنهان بماند. روشن است که این‌گونه کاستی‌ها از ارزش علمی اثر نمی‌کاهد، اما در میزان اعتماد خواننده بی‌تأثیر نیست. در فهرست مدخل‌های جلد اول،

در ابتدای هر مجلد، فهرست کامل مدخل‌های اصلی و ارجاعی درج شده است، تا امکان دسترسی خوانندگان به مقالات فراهم شود. مدخل‌هایی که به صورت ارجاعی در فهرست معرفی شده‌اند، نشان‌دهنده آن است که مدخل موردنظر فاقد مقاله است و باید به مدخل اصلی مراجعه نمود؛ مثلاً: «*امامیه* ← شیعه» بدین معناست که مدخل *امامیه* فاقد مقاله است و باید به مدخل *شیعه* رجوع شود؛ اما مواردی یافت می‌شود که اطلاعات ناقص به خواننده داده شده است؛ به عنوان مثال در فهرست مجلد دوم، مدخل «*اساطیر*» از مدخل‌های ارجاعی به شمار آمده و به مدخل «*افسانه*» ارجاع شده است، در حالی که *اساطیر* مدخل اصلی است و همراه با محتوا در همان مجلد درج شده است و مدخل *افسانه* فاقد مطلب است.

منابع یک اثر، از یک‌سو نشان‌دهنده میزان اعتبار و نیز ارزش علمی آن است و از سوی دیگر با اطلاع‌رسانی از مستندات موضوع مورد بحث، زمینه دستیابی خوانندگان به منابع مختلف فراهم می‌شود. این هدف با مشخصات اجمالی منابع در پانویس، و کتاب‌شناسی

صفحه ۳۴، به جای «ابودرداء انصاری»، «ابودرداء انصاری» ضبط شده و در چاپ دوم نیز تصحیح نشده است. در جلد دوم، صفحه ۵۱۶، عبارت «یاد شده است» به صورت نادرست درج شده و در چاپ دوم نیز اصلاح نشده است. هم‌چنین در جلد چهارم، صفحه ۲۱۹، در تبیین مفهوم امامت، عبارت نامفهومی تایپ شده است.

در پایان، ضمن تقدیر از نویسندگان و سایر عوامل تولید *دائرةالمعارف قرآن کریم*، یادآور می‌شوم این *دائرةالمعارف* اثری گرانسنگ، کم‌نظیر و بلکه بی‌نظیر است و باید در جهت رفع نواقص آن کوشید؛ از این‌رو مطالب این مقاله با هدف رفع کاستی‌ها و تقویت این اثر ارزشمند نگاشته شده و به معنای نادیده گرفتن تلاش‌های نویسندگان آن نیست.